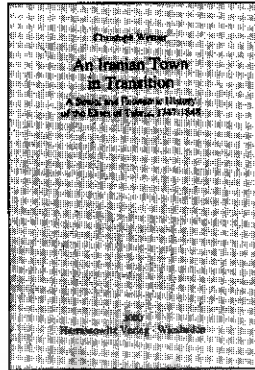

سر مشقی نو

برای پژوهشگران اجتماعی - اقتصادی

○ عباس جلالی

○ شهری ایرانی در گذار: تاریخ اجتماعی و اقتصادی نخجگان تبریز

○ تألیف: کریستف ورنر
○ ناشر: هاراسوویتس و رلاگ، ویسبادن (آلمان)، چاپ اول ۲۰۰۰ م
○ **An Iranian Town in Transition: A Social and Economic History, Christoph Werner Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2000 200 pp.**

زرفکاوای درباره هر پدیده اجتماعی و فرهنگی، پذیرفتن رنج کار میدانی برای گردآوری انگاره‌ها، شواهد و اسناد آن پدیده از ویژگی‌های یک پژوهش به روشی علمی است که دانشوران باختر زمین آن را به پشتوانه چندین و چند سده آزمون، به خوبی فراگرفته‌اند. اینک اگر بنا بر این باشد که به آموزشی نو با نگرشی نوتر دست یابیم، بهتر

«نشر تاریخ» بیشتر از همه آشناست ورنر در پی پاسخگویی به این پرسش‌ها که: «ساخت اجتماعی و درونی یک شهر در ایران، مانند تبریز، پیش از آنکه دوره نوگرایی آغاز گردد، چگونه شکل گرفته است؟ و به دیگر سخن، در یک دوره پیش نوگرایی، گرداندگان و کاربه‌دستان شهر چه کسانی بوده‌اند؟ «عامل قدرت و

نفوذ آنها چه بوده و چه نوع شبکه‌هایی را پدید می‌آورده‌اند؟» دست به کار نوشتن شده است که انگیزه‌های اصلی او نیز بوده‌اند. وی کتاب را با یک پیشگفتار طولانی در ۲۶ صفحه می‌آغازد و در شش فرگرد (فصل) که هر یک چندین بخش را در خود گرفته، به پایان می‌برد. درونه (فهرست مطالب) کتاب که در زیر آمده، زمینه، گستره‌های زمانی و چهره‌های سرشناس آن روزگار را در همان نگاه اول به نمایش می‌گذارد. از بخش‌های شاخص این پژوهش بررسی وقف در تبریز است که فرگرد سوم، با نزدیک به ۵۰ صفحه را دربر می‌گیرد.

آنست که نخست از خود بیرسیم، چگونه خاورشناسی نه چندان سرشناس، هنوز مانند پیشینیان خود، آن هم در آغاز هزاره سوم، عصر ریزپردازنده‌ها، دست به پژوهش پهنه‌ای کاملاً ناشناخته و فراموش شده می‌زند و این همه خود را به درون مایه‌های فرهنگی یک سرزمین (ایران) و یک شهر (تبریز)، نزدیک می‌کند، در خواهیم یافت که چه رنجی را باید بر خود هموار ساخت تا بتوان کتابی چنین پر بار را فراهم ساخت.

پژوهشگر، آلمانی است و کتاب را برای گرفتن دانشیایه دکتری از دانشگاه بامبرگ^۱ فراهم آورده و نگاشته است.

دلبستگی او به تاریخ ایران را شاید همواره‌های ایرانی تبارش در بامبرگ (رکسانه حق هیگوچی^۲ فرامرز بهزاد و...) دامن زده باشند که وی در سپاسنامه‌اش از آنها یاد کرده است. از آنجا که متن به انگلیسی (زبان دوم نویسنده) نگاشته شده وی آن را به دوستانش نویوآکی کندو^۳ و مارکوس ریتو^۴ و یوریکو یاماناکا^۵ سپرده تا چندین بار بازخوانی و نقد کنند.

ورنر با دریافت بورسی پژوهشی به ایران آمده تا مدارک پایه این پژوهش را فراهم سازد. در این سفر «بنیاد مطالعات فرانسه در ایران» به سرپرستی رمی بوشارلا^۶ تعهد پنج ماه اقامت بیشتر در تهران را برایش فراهم ساخته است. او دوره کوتاه مدتی را نیز در دانشگاه توکیو، پژوهشگر میهمان بوده تا از امکانات پژوهشی «بنیاد فرهنگ خاورزمین» و کمک‌های پرفسور ماساشی هانه‌دا^۷ برخوردار شود. وی در ایران نیز از مراکز اسناد ملی، مرکز پژوهش‌های تاریخ معاصر ایران، سازمان اوقاف و مرکز اسناد ملی در تبریز سود جسته است. نویسنده از ایرانیان بسیاری با سپاس یاد کرده که در میان آنان نام خانم منصوره اتحادیه و در کنارش مؤسسه

فهرست مطالب

- سیاهه تصاویر
- سپاسداری
- سانشمار
- پول، وزن و یادداشت‌های علمی و فنی
- پیشگفتار

دوره‌بندی؛ نوگرایی؛ غربی‌گرایی و مفهوم دگرگونی اجتماعی، سرآمدان، نامداران یا بزرگ‌زادگان؛ سراغاز روزگار قاجاری، پژوهش‌های شهری ایرانی و تبریز؛ منابع.

○ فرگرد ۱. کلیات تاریخی:

۱. آذربایجان و تبریز (۱۷۴۷-۱۸۴۸ م / ۱۱۲۶-۱۲۲۶ خ) کشاکش در شمال

گروهی از مردم تبریز در کنار مغازه‌های مجیدالملک

○ فرگرد ۴- اداره‌ای از یک

خودگردانی/ خودمختاری شهری تا حکومت محلی صدو چهل و هفت حاکم مستقل، شهردار، یا درباری؟

- ۱- بیگلربیگی؛ ۲- بیگلربیگی
- سده هیجدهم، نجفقلی خان
- دنبلی؛ ۳- بیگلربیگی در دوره‌گذار؛
- احمدخان مقدم؛ ۴- بیگلربیگی
- تجدید نظرطلب، کارگزار
- غیرمشروع فتح‌الله خان رشتی و
- پسرش محمود خان؛ ۵- رسم اداره
- محلی شهر؛ خاندان‌ها و مقامات؛ ۶-
- کلاتر؛ ۷- کدخداهای تبریز؛ ۸-

تنوع گوناگون شهری و وکیل ایالتی؛ ۹- دفاتر و دیگر جایگاه‌ها در شهر؛ ۱۰- همگون کردن نخبگان محلی؛ ۱۱- مستوفیان تبریز؛ ۱۲- از مستوفی تبریز تا مستوفیان همایون؛ ۱۳- نقش دارایی‌های ملکی و تیول در تداوم قول و قرارهای محلی؛ چهره‌های تازه در دربارهای ولایتی؛ ۱۴- وزیر؛ ۱۵- امیرنظام؛ ۱۶- برهمکنش سطوح اداره ولایتی و شهری؛ ۱۷- برآیند.

○ فرگرد ۵- علما، رهبری تازه و نودآمد

- ۱- خانواده‌های بزرگ «علما» و رهبری روحانی سالارانه تبریز؛ ۲- واپسین دهه‌های سده هیجدهم میلادی (نیمه دوم سده نوزدهم هجری)؛ ۳- آغاز سده نوزدهم؛ ۴- علمای تبریز تا فرمانروایی ناصرالدین شاه؛ ۴- سه‌گانان امام جمعه، شیخ‌الاسلام و قاضی؟؛ ۵- عملکرد علما در جایگاه شهری؛ ۶- اجرای قانون یا همبستگی شریعت و دربار؛ ۷- مجتهدان تبریز؛ ۸- یک نتیجه.
- ۹- حقوق، مقرری یارشوه؟ وضعیتی ریشه گرفته از عابدی علما؛ ۱۰- علمای متفرعن، رشد ستیزه در برابر حکومت؛ ۱۱- میرفتاح و محاصره‌گران تبریز؛ ۱۲- معجزه گاو در «صاحب الامر» ۱۳- برآیند.

ورنر، بنیاد شهر کنونی تبریز را به روزگار عباسیان، سده‌های نخستین هجری می‌رساند و شکوفایی آن را در هم پیوندی راه ابریشم با دیگر راه‌های بزرگ بازرگانی کرانه‌های دریای مازندران (خزر) می‌داند که به روسیه و بنادر دریای بالتیک در شمال می‌پیوسته‌اند. به همان سان که این شهر بر سر راه جاده ابریشم و بندرگاه‌های دریای سیاه و مدیترانه نیز جای داشته است

باختری ایران و فرمانروایی آزادخان در آذربایجان؛ ۲- دوره کوتاه آرامش: تبریز و آذربایجان در روزگار کریمخان زند؛ ۳- دوره خان‌خانی در آذربایجان؛ ۴- اسطوره عباس میرزا و جنگ‌های ایران و روس؛ ۵- تبریز تختگاه شاهزادگان فرمانفرمای قاجاری یا دوره امیرنظام.

○ فرگرد ۲- شهر و زمین‌های

پیرامون آن:

- ۱- تبریزی بزرگتر: حومه شهر و موقعیت آن در آذربایجان؛ ۲-
- نخستین نقش‌پذیری تبریز؛ ۳- دیوارهای شهر، محله‌ها و آبرسانی؛ ۴- ساخت و سازها در شهر نوپای تبریز روزگار قاجاری؛ کاخ‌ها، مسجدها و بازار؛ ۵- تأثیرات عباس میرزا بر شهر: خرید املاک و دارایی منقول؛ ۶- جمعیت: شمار باشندگان و ترکیب آنان؛ ۷- دادوستد و بازرگانی تبریز.

○ فرگرد ۳- وقف آینه دگرگونی اجتماعی:

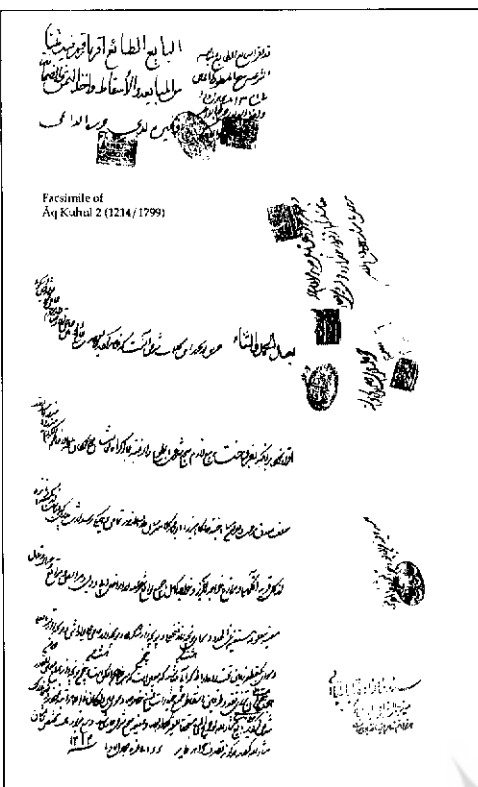
- ۱- بنیادی از روزگار صفویان در دوره زندیه و قاجاریه؛ ۲- عمل اصلی (بنیادین) وقف کردن و نیاز مایه‌های آن؛ ۳- کنترل وقف؛ ۴- رده‌بندی درآمد وقف؛ ۵- پاسداری و دفاع از دارایی‌های وقفی؛ ۶- تنها یک مورد؛ ۷- تاج ماه بیگم و موقوفات قائم‌مقامی، ۸- بنیاد حاجی میرزا موسی خان؛ ۹- بنیادی که به دست حاجیه تاج ماه بیگم نهاده شده، ۱۰- چگونه یک وقف به دلخواه واقف به ارث گذارده می‌شود؟ ۱۱- وقف‌های کوچک دینی و موقوفه کردن کاریز (قنات)؛ ۱۲- وقف شاهانه‌ای که مربوط به مسجد ولیعهد است؛ ۱۳- میراث و وصیتنامه و بنیاد: گونه تازه‌ای از وقف؛ ۱۴- برآیند.

Facsimile of Aq Kahu 6 (1238/1823)

مصالحه - ۱۰ شوال ۱۲۳۸ هـ. ق
 (۲۰ ژوئن ۱۸۲۳ م) -
 آقا محمد زمان نصف شایع
 ششدهنگ قریه کوریل
 از قرای ویدهر را به انضمام
 سه شبانه روز آب قنات،
 به مبلغ ۱۲۶ تومان به
 میرزا لطفعلی،
 پسر میرزا احمد مجتهدی
 می بخشد
 (سند برگرفته از متن کتاب).

میاپه - اول جمادی الاول ۱۲۱۴ هـ. ق
 (اول اکتبر ۱۷۹۹ م) -
 حاجی آقارضا
 پسر حاجی علی یولداشی
 قسمتی از زمین های اطراف
 روستای آق کلهی را به قیمت
 هجده تومان به میرزا اسدالله
 پسر میرزا ابومحمد کلانتر
 می فروشد.
 (سند برگرفته از متن کتاب).

Facsimile of Aq Kahu 2 (1214/1799)

۳- سیاههٔ فرمان های صادر شده برای همراهی خلعت هایی که برای بزرگان تبریز فرستاده شده اند، سند فرامین ۲ (۱۲۵۲ ق / ۱۸۳۶ - ۱۸۳۷ م).

۴- ترفیع به شکل طغرا و به نام خدادادخان دنبلی

نقشه ها

- ۱- آذربایجان با مراکز قدرت ایل های بومی در سدهٔ هجدهم
- ۲- تبریز و حومهٔ آن با نواحی قراردادی
- ۳- مرکز تبریز با برزن های اصلی شهر
- ۴- ناحیه ویدهار با روستای آق کوهول
- ۵- ناحیهٔ اطراف روستای خواجه

جدول ها

- ۱- فروش باغ عمارت نجفقلی خان به عباس میرزا
- ۲- برآورد جمعیت تبریز
- ۳- آغاز توزیع درآمد موقوفه های ظهیریه بر طبق سند وقف
- ۴- توزیع درآمد در وقفنامهٔ میرزا موسی خان از ۱۲۵۰ ق
- ۵- توزیع درآمد موقوفه ها، توسط خدیجه خانم پس از مرگ وارث اول تاج ماه بیگم
- ۶- بیگاری های تبریز
- ۷- خاندان میرزا رضا تبریزی (خاندان مستوفی)

در ابتدای دومین پیوست کتاب، سیاستنامه آمده است که نویسنده در آن از همه کسانی که به گونه ای او را در پدید آوردن این اثر یاری کرده اند؛ از استاد راهنمایش دکتر برت فراگنر، در دانشگاه بامبرگ گرفته تا جمال ترابی طباطبایی، در تبریز که مدارک و مجموعه های شخصی خاندانش را در دسترس او گذارده، قدردانی کرده است.

نویسنده چنان که خود نیز در پیشگفتارش آورده، این اثر را تاریخ اجتماعی و اقتصادی تبریز، به ویژه چهره های سرشناس شهر دانسته که یک دوره تقریباً صدساله از نیمه سدهٔ هجدهم میلادی / دوازدهم هجری تا نیمه سده نوزدهم /

فرگرد ۶ - نتیجه: نخبگان شهری و داریی های ملکی

- ۱- روستای آق کوهول؛ ۲- مشهدی علی بابا آق کوهولی؛ ۳- مالکان گوناگون محلی و خانوادهٔ کلانتر؛ ۴- آق کوهول در تملک میرزا احمد مجتهد؛ ۵- خرید سهام بیشتر بدست میرزا لطف علی امام جمعه؛ ۶- روستای خواجه؛ ۷- حاجی آقا باخیمیشی روستا را به خدادادخان می فروشد؛ ۸- میرزا محملمزمان خان کلانتر و وارثان او؛ ۹- تصفیه حساب میان میرزا علی، میرزا رضا و حاجی فتح علی؛ ۱۰- شورش زحمتکشان؛ ۱۱- مالک جدید: نصرالله خان قاجار.

- واپسین گفته ها
- پیوست: ویرایشی انتقادی از اسناد گزیده
- سیاهه های از اسناد به کار رفته در کتاب
- کتابشناسی
- نمایه

از پیوست های آغازین کتاب، پس از درونه (فهرست مطالب)، سیاهه ای از نمودارها، تصاویر و نقشه های به کار رفته در کتاب است که از این قرارند:

سیاههٔ تصاویر

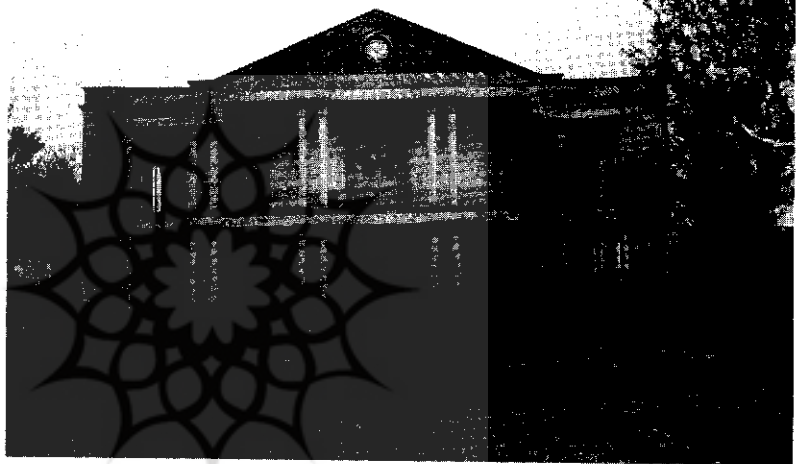
- ۱- تبارنامه خاندان دنبلی
- ۲- تبارنامهٔ گروه های اصلی وارثان موقوفات ظهیریه
- ۳- خانواده های کلانتر و وکیل تبریز
- ۴- میرزا رفیع و خانوادهٔ وکیل ها، میرزا رضی و خانوادهٔ مستوفیان
- ۵- تبارنامهٔ علمای طباطبایی تبریز
- ۶- میرزا احمد مجتهد و پسرانش
- ۷- دستبندی سهمیه ها در روستای خواجه و آمدنی پیش و پس از ماندگار شدن

تصاویر:

- ۱- یکی از دروازه های تبریز (اثر فلانندن)
- ۲- حروف سیاق میانی از سند قاضی ا (۱۲۴۷ ق / ۱۸۳۲ م) دربارهٔ سهمیه بندی از آخرین تبول ها و مقرری میرزا محمد مهدی

دکتر ورنر در پی پاسخگویی به این پرسش‌ها که:
ساخت اجتماعی و درونی یک شهر در ایران مانند تبریز،
پیش از آنکه دوره نوگرایی آغاز گردد، چگونه شکل گرفته است؟
و به دیگر سخن، در یک دوره پیش نوگرایی،
گردانندگان و کار به دستان شهر چه کسانی بوده‌اند؟
عامل قدرت و نفوذ آنها چه بوده و چه نوع شبکه‌هایی را پدید می‌آورده‌اند؟
دست به کار نوشتن شده است

تبریز عارت پیدرباغ شال

میرزاعیسی فراهانی، جعفرقلی خان دنبلی را شکست می‌دهد و برتری قدرت خاندان دنبلی در تبریز پایان می‌گیرد. احمدخان مقدم بیگلربیگی تبریز می‌شود. ۱۲۱۸/۱۸۰۴ نخستین جنگ ایران و روس درمی‌گیرد. عباس میرزا به فرمانروایی آذربایجان گمارده می‌شود و در تبریز مقر ولایتمندی برای خود بنیاد می‌نهد. ۱۲۲۸/۱۸۱۳ معاهده گلستان (پایان نخستین جنگ با روسیه).

۱۲۳۷/۱۸۲۲ مرگ میرزا بزرگ قائم مقام، بیماری همه‌گیر وبا از سال ۱۲۳۵/۱۸۲۰ در آذربایجان. ۱۲۴۱/۱۸۲۶ آغاز جنگ دوم ایران و روس. ۱۲۴۳/۱۸۲۷ تبریز بدون نبرد بر روی اریستوف، سردار روس، دروازه گشود (این شکست به عهدنامه ترکمن‌چای انجامید و دومین جنگ با روسیه پایان می‌گیرد). ۱۲۴۶/۱۸۳۱ عباس میرزا نخست راهی یزد و کرمان می‌شود سپس به خراسان می‌رود.

آذربایجان رسماً در دست فرزندش فریدون میرزاست، اما فرمانروایی واقعی در دست محمدخان زنگنه امیرنظام است. ۱۲۴۹/۱۸۳۳ مرگ عباس میرزا. محمد میرزا به عنوان ولیعهد به تبریز می‌آید.

۱۲۵۰/۱۸۳۴ محمدشاه تاجگذاری می‌کند و فریدون میرزا فرمانروای آذربایجان می‌شود.

۱۲۵۱/۱۸۳۵ قهرمان میرزا به فرمانروایی آذربایجان می‌رسد. اما کارگردانی واقعی امور سیاسی همچنان در دست محمدخان امیرنظام باقی می‌ماند.

۱۲۵۵/۱۸۳۹ با مرگ قهرمان میرزا، فرمانروایی به بهمن میرزا می‌رسد. ۱۲۵۷/۱۸۴۱ تأسیس نخستین کنسولگری دائمی انگلیس در تبریز تحت نظر کنسول بولهم.

۱۲۶۲/۱۸۴۶ مرگ میرزا لطفعلی امام جمعه به هنگام بیماری همه‌گیر وبا. ۱۲۶۴/۱۸۴۸ ناصرالدین میرزا به عنوان ولیعهد به تبریز می‌آید (اسفند ماه).

دادگاهی علیه باب در تبریز برپا می‌شود (تیرماه).

ورنر در پیشگفتار پرحجم خود بنیاد شهر کنونی تبریز را به روزگار عباسیان، سده‌های نخستین هجری می‌رساند و شکوفایی آن را در هم‌پیوندی راه‌بریشم با دیگر راه‌های بزرگ بازرگانی کرانه‌های دریای مازندران (خزر) می‌داند که به روسیه و بندر دریای بالتیک در شمال می‌پیوسته‌اند. به همان سان که این شهر بر سر راه جاده ابریشم به بندرگاه‌های دریای سیاه و مدیترانه نیز جای داشته است. در سده‌های ۱۳ و ۱۴ میلادی / هفتم و هشتم هجری خان‌های مغول که

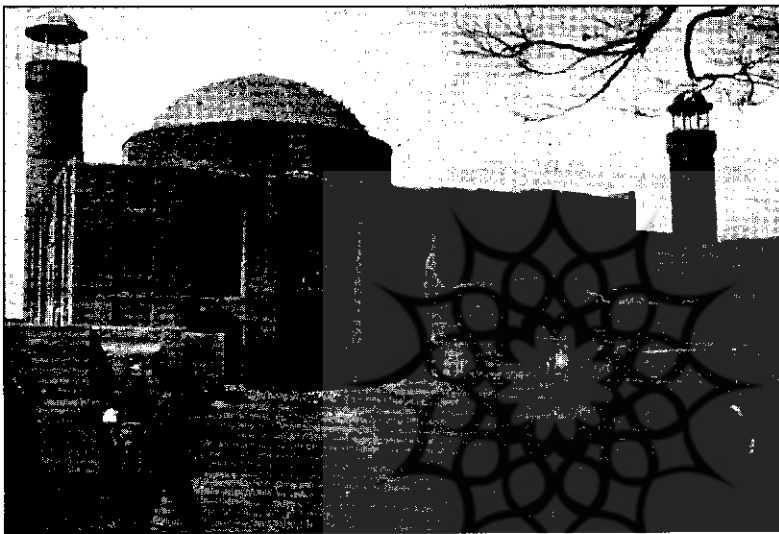
سده سیزدهم را در برمی‌گیرد. وی برای آنکه این دوره پیش نوگرایی را که گستره دامنه‌های پژوهش او را نیز در خود می‌گیرد، روشن سازد، رویدادهای مهم این دوره را در پیکره یک سالشمار آورده است که گاهشماری پرارزشی برای شهری چون تبریز شمرده می‌شود که در زیر می‌خوانیم:

سالشمار

- ۱۲۴۷ م / ۱۱۶۰ ق قتل نادرشاه افشار.
- ۱۱۶۳/۱۷۵۰ فرمانروایی مطلقه آزادخان افغان بر آذربایجان.
- ۱۱۷۰/۱۷۵۷ تصرف تبریز توسط محمدحسن خان قاجار.
- ۱۱۷۲/۱۷۵۹ فتحعلی خان افشار، حکمران تازه محلی آذربایجان.
- ۱۱۷۵/۱۷۶۲ کریمخان زند، فتحعلی خان افشار را شکست می‌دهد و تبریز و آذربایجان را به قلمرو زندیان می‌افزاید.
- ۱۱۹۳/۱۷۷۹ مرگ کریمخان زند، آغاز دوره خانقانی در آذربایجان.
- ۱۱۹۴/۱۷۸۰ زمین لرزه ویرانگر در تبریز (اول محرم ۱۱۹۴-۸ ژانویه ۱۷۸۰).
- ۱۱۹۹/۱۷۸۹ مرگ نجفقلی خان دنبلی بیگلربیگی. پسرش خدادادخان فرمانروای جدید تبریز می‌شود (تا ۱۲۰۵/۱۷۹۱).
- ۱۲۰۸/۱۷۹۱ لشکرکشی آقا محمدخان قاجار به آذربایجان.
- تثبیت حسینقلی خان دنبلی به عنوان فرمانروای خوی و تبریز.
- ۱۲۱۱/۱۷۹۷ قتل آقامحمدشاه قاجار.
- ۱۲۱۲/۱۷۹۷ فتحعلی شاه قاجار به تاج و تخت دست می‌یابد.
- ۱۲۱۴/۱۷۹۹ قشون زیرفرمان عباس میرزا (به همراهی سلیمان خان و

نویسنده، چنان که خود نیز در پیشگفتارش آورده، این اثر را تاریخ اجتماعی و اقتصادی تبریز، به ویژه چهره‌های سرشناس شهردانسته که یک دوره تقریباً صدساله از نیمه سده هجدهم میلادی / دوازدهم هجری، تا نیمه سده نوزدهم / سده سیزدهم را در برمی‌گیرد

تبریز - مسجد صاحب‌الامر - دوره صفویه تا قاجاریه

به جایگاه اقتصادی - سیاسی خود در میانه آسیا و اروپا آگاه شده بودند، بر آن شدند تا تبریز را به پایتختی خود برگزینند. این شهر از آن پس از چنان جایگاهی برخوردار گشت که «دارالسلطنه» نام گرفت و گرانیگاه مسایل بازرگانی و دادوستد شد.

واحد‌های وزن و پول سراسر قلمروهای مغولی و حکومت‌های پس از آن، واحد استاندارد «تبریزی» شد. نویسنده نشان داده که در سرتاسر این دوره واحد پولی «تومان» و واحد وزنی «خروار» رواج کامل داشته است. وی زیر تقسیم‌های «دینار» را برای تومان و «من» و «سیر» را برای خروار برشمرده است. وی برای روشن‌تر شدن و دقت خود در محاسبه ارقام در سندهای فروش یا اجاره در روزگار قاجاریان پیوستی را با نام «پول، وزن و یادداشت‌های فنی» بر کتاب افزوده است. در این پیوست با دقت تمام سیر پرونده ارزش تومان را (از قول هیئتس) برای روزگار زندیان

(۳۰ مارک طلا)، زمان آقامحمدخان (۱۷ مارک)، فرمانروایی فتحعلیشاه (۱۵ مارک) و حکومت ناصرالدین شاه (۱۰ مارک) را محاسبه کرده است.

نویسنده به رغم پیشگفتار پربار و گسترده، هر فرگرد را با پیش درآمدگونه‌ای می‌آغازد. چنانکه در نخستین فرگرد «کلیات تاریخی، آذربایجان و تبریز (۱۱۲۶-۱۲۲۶ ش)» چکیده‌ای از درونمایه این فصل را آورده و به کلیاتی از رویدادهای عمده‌ای که با تاریخ شهر پیوند دارد پرداخته است. این دوره را با مرگ نادرشاه در ۱۱۶۰ ق / ۱۷۴۷ م. آغاز می‌کند و با بر تخت نشستن ناصرالدین شاه ۱۲۶۴ ق / ۱۸۴۸ م. پایان می‌دهد. آنگاه این یازده زمانی را با توجه به وضعیت آذربایجان به پنج دوره کوتاه‌تر تقسیم می‌نماید.

۱- ۱۱۶۰-۱۱۷۵ ق - بازه‌ای است که پس از قتل نادر، جانشینانش به نبرد با یکدیگر برمی‌خیزند و این رویدادها بر آذربایجان نیز سایه می‌گسترند.

۲- ۱۱۷۶-۱۱۹۳ - بازه‌ای هفده ساله که آذربایجان بخشی از قلمرو فرمانروایی کریمخان زند شمرده می‌شود.

۳- ۱۱۹۳-۱۲۱۸ - سال‌های پس از مرگ کریمخان است. پیوستگی آذربایجان به قلمرو زندیان صوری است. حکومت را خان‌های دُنبلی درخوی، افشار در ارومیه و شکاک در پیرامون سراب اداره می‌کنند.

۴- ۱۲۱۸-۱۲۴۶ - با در گرفتن جنگ‌های (نخستین) ایران و روس، فرمانفرمایی واقعی شاهزاده عباس میرزا بر آذربایجان تحقق می‌یابد و جابه‌جایی و تحول در ساخت سنتی قدرت و نفوذ در منطقه آغاز می‌گردد.

۵- ۱۲۴۷-۱۲۶۴ - با رفتن عباس میرزا به خراسان، شماری از پسرانش با عنوان شاهزادگان فرمانروای آذربایجان، بر جای پدر تکیه می‌زنند. فریدون میرزا،

قهرمان میرزا و بهمن میرزا از آن جمله‌اند. به استثنای حکومت کوتاه مدت محمدمیرزا و ناصرالدین میرزا، آنها هیچ کدام به ولیعهدی برگزیده نشده بودند و حکومت واقعی در دست محمدخان امیرنظام بود. این بازه که درست یا سلطنت محمدشاه هم هنگام است، شیوه تازه فرمانروایی قاجاریان بر ایالت آذربایجان را کامل می‌کند.

فرگرد دوم - «شهر و زمین‌های پیرامونی آن» - به ساختار درونی شهر تبریز می‌پردازد تا خواننده را با فعالیت‌های عمده ساخت و سازی که تبریز نوین قاجاری را پی‌ریخت آشنا سازد. در بخشی جداگانه، نقش عباس میرزا را در این روند نشان می‌دهد. دو بخش واپسین این فصل به مسئله جمعیت شهر در آن روزگار پرداخته و نقش دادوستد و بازرگانی را در شکوفایی تبریز بازگو می‌کند.

فرگرد سوم با عنوان «وقف آئینه دگرگونی‌های اجتماعی»، هسته اصلی پژوهش ورثر شمرده می‌شود و در واقع جان مایه کتاب است. ترجمه و تلخیص این فرگرد در همین شماره کتاب ماه آمده است که می‌تواند برای پژوهشگران وقف بسیار قابل توجه و خواندنی باشد.

فرگرد چهارم: «اداره‌ای از یک خودگردانی / خودمختاری شهری تا حکومت محلی» به شناخت ساختار اداری تبریز در آن زمان می‌پردازد و برای شروع، آن را به دو لایه جداگانه تقسیم می‌کند، یکی ساختار اداری خود شهر تبریز با محیط پیرامونی چسبیده به آن و دیگری ساختار اداری ایالت آذربایجان یا هر موجودیت بزرگتری که تبریز به آن وابسته بوده است. نویسنده یادآور شده که این دو لایه همیشه و به روشنی از یکدیگر جدا نبوده‌اند و قلمرو مربوط به هریک می‌توانسته تا اندازه زیادی هم‌پوشانی داشته باشد که در این میانه می‌توان روندی از دگرگونی

در سده‌های ۱۳ و ۱۴ میلادی / هفتم و هشتم هجری خان‌های مغول که به جایگاه اقتصادی - سیاسی خود در میانه آسیا و اروپا آگاه شده بودند، بر آن شدند تا تبریز را به پایتختی خود برگزینند. این شهر از آن پس از چنان جایگاهی برخوردار گشت که «دارالسلطنه» نام گرفت و گرانیگاه مسایل بازرگانی و دادوستد شد

بازار تبریز - تیمچه امیر

دست نوشت که با حوصله و دقت بازخوانی و ویراسته شده‌اند تا ناخوانایی و بریدگی از آنها زدوده شود. پژوهشگر آلمانی تلاش ورزیده تا سجاوندی امروزی را برای بهتر خواننده شدن در متن اسناد اعمال نماید.

وی چایی پاکیزه از آنها به دست داده تا پژوهشگران دیگر نیز از آن بهره‌مند شوند که کاری سترگ و ستودنی است. این اسناد شامل پنج مباحثه نامه، دو مصالحه نامه، سه فرمان، دو وقفنامه، یک سند رقم، یک وصیت‌نامه، یک اجاره نامه و یک حکم است. وی نخست در سیاهه‌ای همه آنها را با شناسه‌های لازم همراه کرده است (در دو خط)، سپس هر سند را به طور کامل ویراسته و کامل به خط فارسی و در پاره‌ای موارد تصویر عین سند را نیز آورده است. این پیوست ۸۵ صفحه از کتاب را در برگرفته است که از پرارزش‌ترین و کاربردی‌ترین بخش‌های اثر به شمار می‌رود.

پیوست بعدی «سیاهه اسناد به کار رفته در کتاب» است. در این بخش نویسنده اسناد منتشر نشده‌ای را که خود در متن از آن بهره گرفته، بر پایه حرف الفبا و نام مکان مرتب کرده است تا دیگر پژوهشگران نیز بتوانند به این منبع پرارزش دست یابند و در آن داده‌هایی چون: نوع سند، تاریخ سند که به هجری و برابر آن میلادی است، جای نگاهداری سند و محتوای آن را به دست داده است.

کتبشناسی بسیار غنی و پر بار پایان کتاب، یک بار دیگر تلاش رشک برانگیز پژوهشگر را به رخ می‌کشد. وی منابع خود را به دو گروه تقسیم کرده است، منابع دست اول شامل:

- ۱- منابع منتشر نشده و اسناد بایگانی‌ها (۵ کتاب)، ۲- منابع فارسی و عربی (۴۷ کتاب)، ۳- منابع غربی (۳۸ کتاب) و منابع دست دوم شامل ۱۸۱ کتاب.

ورنر با نمایه‌ای که واژگان، اصطلاحات، جای نام‌ها و نام کسان را در بر می‌گیرد، پایانی درخشان را برای اثری ماندگار، پرمایه و بی‌مانند، تدارک دیده است.

پانویست:

- ۱) An Iranian Town in Transition
A Social and Economic History of the Elites
of Tabriz (۱۹۴۷-۱۹۴۸)
- ۲) Christoph Werner
- ۳) Harrassowitz Verlag
- ۴) Bamberg
- این دانشگاه در شهری به همین نام در شمال خاوری ایالت بلواریای آلمان جای دارد. م.
- ۵) Haag Higuchi
- ۶) N. Kondo
- ۷) M. Ritter
- ۸) Y. Yamanaka
- ۹) R. Boucharlat
- ۱۰) M. Haneda
- ۱۱) B. fragner

سراسری را از نیمه سده هجدهم میلادی / دوازدهم هجری تا فرمانروایی ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق) به چشم دید. جابه‌جایی تدریجی از چیرگی تقریباً بی‌چون و چرای اداره شهری تا وضعیتی که لایه دوم یعنی اداره ایالتی بیشترین سهم را از لایه اول به چنگ می‌آورد و به شکل فراگیری جانشین نفوذ آن می‌گردد.

نویسنده در فرگرد پنجم: «علما، رهبری تازه و نودرآمد»، دست به تحلیل رویدادی بسیار مهم و پیچیده‌زده که تاریخ‌نگاران ایرانی، کمتر به چند و چون آن پرداخته‌اند. وی این رویداد را در میان مؤثرترین و سرنوشت سازترین‌های دوره انتقالی (پایان سده سیزدهم تا آغاز سده چهاردهم هجری) جای داده و آن ظهور علما (روحانیان تراز اول) در جایگاه نیروی مستقل و غیروابسته در جامعه ایران است. باید یادآور شد که روحانیان بیشتر گروه اجتماعی مهمی را تشکیل می‌داده‌اند و در روزگار صفویان از قدرت و نفوذ بالایی برخوردار بودند. اما نویسنده تأکیدش بیشتر بر استقلال آنها در این دوره است.

این طبقه برعکس دیگر چهره‌های سرشناس ایالات و شهرهای آنان، چندان هم به دولت نوپای قاجار و امتیازاتی که واگذار می‌کرد، وابسته نبودند. در عوض این دولت قاجار بود که در آغاز فرمانروایی خود همدلی تلویحی و همبازی رهبران روحانی را طلب می‌نمود.

چندان که هر کتاب با ارزش علمی باید از این افزوده‌ها برخوردار باشد، ورنه نیز، پیوست‌هایی را بر کتاب خود افزوده است که از دیدگاه پژوهشی بسیار بر کارایی کتاب افزوده‌اند.

پیوست یکم مجموعه‌ای از شانزده سند دست اول است. اسنادی اصلی و